

КЊИЖЕВНОСТ

1994 12

ЧЕДОМИР МИРКОВИЋ: ИСПРЕД СВОГА ВРЕМЕНА (1150); БИБЛИОГРАФИЈА ПРОСВЕТЕ ОД 1984—1994. (1152); СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА ОД 1944—1984. (1200); НОВЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У СРПСКОЈ ПРОЗИ (II) (АЛЕКСАНДАР ЈЕРКОВ, МИХАЈЛО ПАНТИЋ, САВА ДАМЈАНОВ, НЕНАД ДАКОВИЋ, ИВАН ЗЛАТКОВИЋ, МИЛЕТА ПРОДАНОВИЋ, ДУШКО БАВИЋ, ДУШАН ЦИЦВАРА, МИЛЕНКО ПАЈИЋ) (1286); СВЕТА ЛУКИЋ: ВЛАДА БУЛАТОВИЋ ВИБ (1344); МИЛЕНКО МАРИЧИЋ: ДУШКО СТОЈАНОВИЋ (1346); РАЈКО ПЕТРОВ НОГО: НА КАПИЈАМА РАЈА (1354); ЕЛИЈАС КАНЕТИ: OPUS POSTUMUM (1358); ЖИВОЈИН ПАВЛОВИЋ: РУЖА ВЕТРОВА (1364); ВУК КРЊЕВИЋ: ДАР И НАПОР (1366); КОР-

НОВЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У СРПСКОЈ ПРОЗИ (II)

Александар Јерков

ПРИГОВОРИ ПОСТМОДЕРНОМ ДОБУ

Циклус разговора о постмодерни привукао је за мене помало неочекивану пажњу. Разговора о књижевности постмодерног доба је већ било, али је Београд остао по страни, инертан и лењ, уверен да све мора доћи до њега, а да се у њему ништа не мора ни да покрене. Не може се надокнадити закашњење у односу на бурне расправе о постмодернитету које се воде у свету — реч је о разлици од две деценије. У тренутку када се у Београду зачиње један озбиљан и колико-толико систематичан разговор, једна невелика федерална република, а то је Црна Гора, има за собом три научна скупа и цело „постмодерно лето“ на будванском Тргу песника. Разговори о постмодерним темама су више пута вођени и у Новом Саду. Зашто се у граду у коме би морало да буде више услова за развој постмодерног сензибилитета но тамо где их, разумљиво, има сасвим мало, тако дуго није зачео озбиљан разговор?

Можда је и тако изазвано ишчекивање разлог да је сада интересовање за овај циклус велико. Последњих дана ме је неколико млађих писаца, са неком дозом нестрпљења, па чак и благом љутњом, питало зашто и они нису укључени у пројекат, а њима је до тога веома стало и они своје место виде у постмодерном окружењу. С једне стране, према томе, влада оријентална мрзовоља и незаинтересованост, с друге стране је страст да се не пропусти ништа што се осећа као нешто своје. Разлика сензибилитета је очигледна. Постмодерна осетљивост се стара о нечему што нема велику друштвену вредност, као што је један циклус књижевних вечери и разговор за округлим столом, а постфеудална обамрлост не реагује ни на какве изазове.

Разлици између постмодернизма и постмодерне, или постмодерног доба, а то су изрази који су у оптицају, може се посветити читава студија. Нешто сам о томе већ написао у књизи *Од модернизма до постмодерне* и у опсежном предговору за *Антологију српске прозе постмодерног доба* — из чијег наслова се види и мој избор — који је после унет и у моју књигу *Нова текстуалност*. Овде не бих понављао оно о чему сам раније писао. Ја говорим о постмодерном добу, а термин постмодернизам чувам само за одређене намене јер он подразумева једну програмску ноту и меру системског хтења својственог традицији „изама“. Префикс тешко може сасвим да промени метафизички карактер тог „изма“, иако „пост“ као оно што долази после ослобађа постмодернизам обавезе коју намеће

историја. У постмодерном добу није све постмодерно, а још мање је све постмодернистичко, па тако израз постмодерно доба делује мање ратоборно, шири је и лакше у себе укључује различите појаве. Дакле, у доба којим доминира оно што је постмодерно, па је зато и речено постмодерно доба, прихвата се и све друго чиме је оно испуњено, а та је разноврсност и шаренило, заиста, постмодерна. „Изам“ окачен на крају имена се вуче као нека врста плуга који при сваком померању заоре поље дискурса. Та је бразда довољно дубока да сваки пут када се каже постмодернизам ваља пред собом имати целину историје идеја, а тада је теже представити стратегију измицања тој дугој, богатој али и оптерећујућој историји. Стратегија измицања историје је, међутим, управо један од кључних одлика постмодерног духа. Постмодерно доба, насупрот томе, означава неку врсту смесе која се стално меша, а у чијем поетичком и духовном врењу на површину испливавају највредније, постмодерне супстанце. Не знам колико је овај опис упечатљива слика разлике два израза, али синтагма постмодерно доба и њен етимон постмодерна су утолико погоднији и зато што остављају више ширине да се различите духовне дисциплине удруже на епохалном хоризонту савремености. Филозофија и историја идеја које постмодерну виде у односу на пројекат модерне, социологија која постмодерност види у односу на модерни свет живота, те уметност у којој је постмодерно стање израз сензибилитета и промењене улоге културних форми, одређују смисаону стратификацију дискурса. Науке о човеку, од којих је мисао о књижевности током историје увек преузимала сазнања и интерпретативне стратегије, у постмодерном добу се окрећу литератури, препознају наративне стратегије, а од интерпретативног мишљења критике превзимају основна средства. Што је још важније, тек у додиру са дискурсом књижевности и дискурсом о књижевности оне се отварају за саморазумевање. Постмодерна је релаксирана у односу на постмодернизам, а то је и програмски став постмодерног духа: он не осваја него плени, он не одузима већ прихвата, он није хтеће воља већ осећање и жеља. Постмодерно доба за себе не тврди да има јасно одређени скуп својстава, још мање да она чине неки завршен систем, већ да је епохално људско саморазумевање отишло с ону страну хоризонта модерне, да би се, наравно, вратило малим причама којима је испуњен живот.

Дух се било где може суочити са епохалном ситуацијом, чак и тамо где се и без социолошке анализе види да нема услова за епохалне промене, где не постоје развијене информатичке и комуникацијске технологије, преобиље индустријских производа и производња потреба, где се људи још описмењавају а немоли да је већ промењен друштвени статус знања, или да је знање мера основног националног производа. Замислите на овом тлу на коме смо још колико јуче морали да учимо о производним снагама и односима, о власти над средствима за производњу, и

класној свести, како морају страна да звуче изрази попут буџета информација, тржишта комуникација, продукција односа и индустрија потреба... Постмодерно доба код нас не постоји тако што се око нас преображава реалитет, напротив, наша стварност тоне у предмодерно стање и феудалне сукобе, већ је постмодерни дух проговорио у душама стваралаца — њихова дела га зато нису могла прећутати.

У књижевност се зачетак постмодерних струјања може лоцирати у шездесете године и везује се за доминантне фигуре Данила Киша и Борислава Пекића, а онда у седамдесетим Милорада Павића и Давида Албахарија, те у осамдесетим Светислава Басре, Радослава Петковића и читаве генерације писаца од којих су неки данас овде са нама. Нема говора о томе да је Киш средином шездесетих година, а за Пекића би се то смело рећи још мање, имао јасну поетичку самосвест о тој промени. Он се, напротив — што најбоље показује где смо тада били у поетичким расправама — трудио да одбрани свој концепт Форме и да заштити оно што је модерно. Логично је да у таквим условима, са закаснелим темама историјске поетике и жучним расправама у књижевном животу, Киш није могао да види како његово дело прекорачује зацртане циљеве. Зато када данас неко покушава да за сведоке своје сумње у постмодерну литературу призове писце који су своја поетичка становишта обликовали и изражавали још у шездесетим годинама, онда је то нелегитиман поступак који историја савремене литературе не може да одобри. Истраживања савремене српске књижевности се морају више поуздати у иманентну него у експлицитну поетику, а оно тумачење које не уважава књижевноисторијске релације и контекст, оно је напросто испод нивоа поетичког разумевања који је неопходан за тумачење процеса и промена у савременој књижевности.

Овде ћете ми дозволити да направим један оштар рез и поново изоставим све оно што бих иначе са задовољством поновио, али ми се чини да нема смисла да Вама препричавам оно што сам на другим местима већ написао. Уместо тога ћу покушати да Вас упозорим на разне врсте темељног неразумевања, можда и неку врсту малициозности у односу на постмодерну. Како то изгледа најлакше је илустровати примерима којима човек не може да се довољно начуди. Један угледни психолог, човек вредан сваког поштовања, који ми је драг и о коме мислим не само са уважавањем већ и са пријатељском наклоношћу, каже у једном свом коментару отприлике како су комунизам и постмодернизам страшне ствари јер убијају Бога. У атмосфери врло површне обнове интересовања за православље у коме се о корену српске духовности и традиције често мисли са једнаким уживљавањем као у астрологију — разговор о знацима зодијака је данас најчешћа тема младих људи — таква осуда, када је изриче један ретко озбиљан и добронамеран човек јесте страшна. Постмодерна, међутим, не „убија“ Бога. Она га већ затиче мртвог јер је идеја смрти

Бога управо мера модерног. Бог је давно „умро“ на духовном хоризонту западноевропског нихилизма када се појавио благи и питоми постмодерни лик. Постмодерна уопште не убија, не убија ништа, она само умножава. Постмодерна је пролиферација, а не аниhilација. Ако Бог „живи“ у вама, постмодерни дух је савршено срећан да се са њим сретне. То што имате у себи трансцендентално склониште, то за постмодерну осећајност није никакав проблем, осим ако од тога не желите да створите идеологију којој треба да се потчини сваки дух, па и онај који сам није пронашао такво прибежиште. Ако Дух и љубав Божија нису у вама, ако паскаловски захтев није задовољен, већ настојите да веру докажете спољним чудима и јавним манифестацијама, који увек подразумевају друштвену акробатику, ако је то бог ритуала, цркве и теолошке хијерархије, ако се не повинујете својим уверењима већ слушате туђе проповеди, онда постмодерна није против Бога, већ против илузија које се средствима историјске и друштвене манипулације преносе и одржавају, против идеолошког деловања једне посебне друштвене групе, а не верујућих људи. Постмодерна има у себи ране хришћанске благодати и моћи праштања, напokon то и јесте њен основни став да модернизму опрашта пустош коју за собом оставља. Постмодерна није у спору са Богом, већ не допушта да се телеологија потчини теологији, а сва питања замене у суштини једним одговором. Постмодерна није ратоборна и насилничка, она не укида ништа што постоји, њено је средство умножавање и богаћење. У том смислу она не спречава веру, већ допушта сваку веру, али не науштрб савременог тренутка, већ као истину која се пре свега мора испуњавати у савременом тренутку. Мноштво до кога је стало постмодерном духу никоме се не намеће, једино које би хтелo да се наметне опет није и не може бити не само постмодерно, већ не може бити и духовно. Каква је то вера која се намеће? Цихад? Благом и питомом хришћанству, или и будизму, што да не, тако нешто није својствено. Тонови католичке противреформације које би људи чије су душе далеко од изворне вере да пренесу у православље су већ сами по себи толико опасни да се и постмодерно упозорење на њих мора прихватити са свом озбиљношћу.

Далеко смо отишли од једне успутне опаске, ма колико она не била тачна. Но ово и није полемика, већ разговор па ме то не обавезује да само говорим о неприхватљивом приговору, већ ми је он само повод да се неке могуће заблуде отклоне. Још мање се у правом смислу речи може расправљати са следећим приговором на који желим да вас упозорим, али се поводом њега много тога може рећи. Тај приговор је толико необичан да делује као неки надреалистички закључак. Он долази од једног врсног преводиоца над чијим радом не треба штедети комплименте, а чија је амбасадорска мисија битно утицала да се поправи ниво обавештености ове средине. Она, ова умна и пријатна госпођа, међутим, са неком страшном ла-

коћом установљава да се цела Југославија распала и допушта себи да на волшебан начин један поред другог стави пост-титоистички период и постмодерно доба. Нећу рећи да у њеном ставу има носталгије за бившим деспотом, у то је тешко веровати, али носталгија за бившом државом је последњи аргумент који би се могао претворити у оптужбу против постмодерног духа. Ако постмодерна говори о слободи и подразумева је, то не значи да она пледира за крваву анархију и разбијање државних институција, напротив. Она је можда политички исувише трпељива па толерише све што постоји на кугли земаљској. Из њене неспремности да се стави у службу политичких циљева нити следи толерисање разарања, нити политичка имобилност у одбрани државе. Откуд је нешто попут духа епохе задужено да се стара о државним творевинама? Закључак да се пост-титоизам и пост-модернизам могу на било који начин довести у везу, или да постоје политичке и друштвене последице ова два раздобља које су конвергентне, подсећа ме на једну америчку причу коју је и Басара искористио: пси имају четири ноге, и столице имају четири ноге, па ако пси лају онда и столице лају.

Грешке у закључивању, или напросто недовољно познавање постмодерног доба, ипак не објашњавају до краја где настају тако дубоки неспоразуми. Трећи аутор, дугогодишњи уредник извршних радијских програма, добар зналац методологије, нарочито склон семиотици, такође особа о којој имам високо мишљење, сматра да је постмодерна потова, она се, вели он, завршила чак пре но што је и почела. Разлози за то су друштвено расуло и опадање материјалне цивилизације у коме постмодерна не може да постоји. Међутим, да је све зависило од услова, постмодерна не би никада ни постојала код нас. Постиндустријско друштво или друштво преобиља код нас? Када је то било? Сви би волели да се сетимо тог обиља у коме је поникла постмодерна, па је обиља нестало и постмодерна мора ишчезнути. Тог је обиља било само у душама изузетних стваралаца, а одатле се не може лако истерати чак ни друштвеним кошмаром кроз који пролазимо и оскудицом у коју смо сатерани. Ширина душе је учинила да туђи епохални услови делују на том фином и деликатном унутрашњем простору у коме се рађа и богати уметничка иминација. Символичке моћи су нарастале до постмодерне осећајности зато што човеков дух, када се једном покрене, не гледа да ли је стаза живота кривудава и испресецана јамама. Пuteви духа сасвим су другачији.

Можда је тренутак да се присетимо неких раних, важних евиденција да постмодерна постоји код нас. Рецимо, почетком шездесетих година у кључном часопису за науку о књижевности је угледни загребачки професор, англист, пишући један дужи приказ о савременој теорији прозе говорио о постмодерности. Почетком седамдесетих година један од најважнијих савремених српских песника, носилац модернизма, питајући се о стању модернизма већ формулише мисао

да смо можда у — постмодерној ситуацији. Осамдесетих година су постмодерна самоодређења сасвим уобичајена међу ауторима које сам већ помињао. Могао бих навести још читав низ оваквих примера, али циљ ми је само да покажем како се лако може задовољити филолошка строгост: хтели ви то или не, али онда када релевантни аутори, а некимли најзначајнији ствараоци, уочавају постмодерна обележја својих и туђих дела, уколико сте историчар и тумач савремене књижевности, а не анахрони и мрзовољни случајни пролазник, морате се питањем постмодерне бавити са истом и једнаком озбиљношћу са којом се истражују реализам и модернизам. Уосталом, сведоци смо да су се у нашој историографији тек недавно одомаћили појмови барока, да не говоримо о експериментима попут бидермајера. Треба ли да сачекамо сто и више година па да нам се, када помру сви савременици — о којима можемо мислити што год нас воља, али то не сме утицати на тумачење литературе и схватање историјске поезике — почнемо да увиђамо нужност категорија којима су се већ и они сами користили? Себична, ускогруда воља да се само оно што је старо сматра озбиљним и важним, та балканска ограниченост и мрзовоља су најгоре особине које се рефлектују и на проучавање књижевности, зато их ваља сузбијати на сваком кораку.

У репертоар тих злих сила спада и секташтво. Тако је један мој колега, са којим сам, чинило ми се, био у врло пријатељским односима и у чијем раду сам имао шта да похвалим, недавно учествовао на књижевној вечери посвећеној књизи Ненада Даковића, који је данас са нама, о којој сам и ја говорио. Ненадова књига о сабласном хоће да буде постмодерна од свог наслова и првог узвика, па све до предавачке обмане коју гради. О њој, чинило ми се, зато не вреди говорити традиционално, јер је то најоштрије одбацивање онога за шта се она залаже. Напротив, мислио сам да је оправдано заузети исти такав став, па пошто она глуми предавања, та предавања ваља видети као позоришну представу. Као метафора књиге и расправе која се у њој води намеће се слика позоришта, у ком случају се Ненадов текст претвара у комедију дел арте. Ако је филозофија трагедија појмова, као што то још увек брани високи модернизам, рецимо Адорно када говори о трагичној осуђености појма на појам, онда је комична импровизација, у којој се појављују Панталоне, Домино и Коломбина, а у којој је филозоф наравно Скарамуш, стратегија Ненадове расправе.

У самој књизи има и ствари са којим се, наравно, не слажем и које се могу изложити оштрој критици. Рецимо, каква је наша филозофска сцена? Па то је једна академска пустиња у којој се мало шта дешава. Отуда недостаје основни контекст у коме једно изругивање, она илузија предавања коју Ненад ствара, може да делује. Та иронична поучност која треба да се расплине у постмодерну опуштеност зато може да промаши свој циљ — јер је питање да ли тај циљ

уопште постоји. У том случају Ненадова комедија није више опозиција трагичној озбиљности универзитета, већ, ако те озбиљности нема, једна промашена шала — као када бисте се човеку који уопште не може да стане на своје ноге ругали јер уме да трчи само уназад. У том случају се, зачудо, може учинити како је глумац сувише озбиљно схватио своју улогу. Могло би се рећи да уколико нема у односу на шта да делује иронично, предавачка илузија делује као да је њеном аутору стварно стало до катедре са које се предаје, као да то више није глума већ стварна ауторова жеља да води такав семинар. Сабласт, о којој је било речи, претвара се у сабласт која је већ ту.

Уосталом, сви који ме иоле познају знају да говорим отворено и не устежем се да формулишем своје приговоре. Но у њима нема никаквог омаловажавања, још мање бих олако или грубо одбацивао настојања за која сматрам да су добродошла. Напокон, ја не глумим филозофа и о филозофији говорим из перспективе херменеутике ослоњене на књижевне, а не превасходно филозофске текстове. Отуда предмет моје интерпретације није само филозофски став колеге Даковића, већ, и мислим да је то сасвим оправдано, његова наративна стратегија, те однос према литератури. Ако је реч о филозофији, ту се тако мало тога збива да је сваки, апсолутни сваки честити труд, без обзира да ли он задовољава или не задовољава све захтеве тешке и озбиљне филозофије, или лаког и лепршавог поигравања филозофским темама, да ли је постмодеран или своју постмодерност глуми, вредан пажње.

Но тон омаловажавања је свакако нешто чега у мом говору о овој књизи није било, па ипак се догодило, да ли зато што сам заузео један „бочан“ став и гледао „искоса“ у односу на нешто што је већ „искошено“, или зато што нисам довољно објаснио да однос трагедије и комедије схватам у духу Аристотелових одређења, или из мени непознатих разлога личне природе, тек уследила је једна невероватна секташка реакција. Неколико дана касније, онај саговорник са те вечери ме је срео и једва ме поздравивши одмах упитао шта је то значило да тако говорим, да ли мислим да сам „слободан стрелац“ и зашто омаловажавам настојања једне групе људи који желе да унесу неке промене и буду озбиљно схваћени, међу којима је и он. Све то љутито и тако агресивним и непријатним тоном да сам остао без речи. А када сам му рекао да ћу објавити то што сам те вечери рекао па нека ми онда одговори, на шта он рече да неће одговарати, него ће, што је изрекао као претњу, у том случају он писати о мојим књигама, а ја морам да знам да ћу за оно што радим сносити одговорност?! Невероватно.

Видите у чему је проблем, не у љутњи, већ у њеним разлозима. И то је мој последњи пример вечерас. Не кријем да ме је ражалостио и још увек не могу да верујем да је тај разговор стваран. Не због

нетрпељивости према мени, тога је у нашим односима било и раније, али је временом пролазило, као што ће и ова ружна и глупа епизода минути. Проблем је у томе што је основни приговор излагању о једном постмодерном тексту долазио у име некакве „групе“ и што се претворио у отворену претњу. Тако нешто је недопустиво. Ово је оскудна култура, људи које нешто привлачи и стварно интересује има мало и сусрећу се на уском простору. Сви се доста добро познају и постоји стална опасност да се приватност умеша и побрка односе, да се живи и мисли у некој, намерно ћу је тако назвати, комуни. Оно што ни пошто не сме да се догоди јесте да се међу ауторима и тумачима постмодерних текстова створи некаква група, а интерес за постмодерно доба сведе на секташке интересе. Тога у књижевности нема, а уколико се међу филозофима и људима склоним филозофији образовала таква група, чији је изасланик требало да преносе претњу и опомену, онда о томе мислим све најгоре, без обзира на то што су међу члановима те групе можда моји пријатељи или колеге са којима имам врло добру сарадњу и врло срдачне односе.

Можда бих овде морао да кажем нешто што сам у неколико наврата поновио: ја нисам ни „пророк“ ни „свештеник“ постмодернизма, нисам уопште постмодернист већ неко ко тумачи постмодерно доба без и најмање жеље да постане „власник“ права на његово тумачење. Онда када се српска литература промени, када историја књижевности крене у неком другом правцу, надам се да ћу имати исто толико разумевања за те промене и да ће ми њихово тумачење причинити исто толико задовољства као што је било пријатно и, надам се, плодно истраживање постмодерне литературе током протеклих десетак година. Ако се српска литература окрене изазову примитивизма и шовинизма, ако у њој једнога дана превагу однесе припроста имагинација којој је стало до стварне суровости, ако у њој новокомпоновани дух и некаква турбо-литература постану мерило вредности, сасвим је јасно да ћу се томе супротстављати до последње капи херменеутичке крви. Али ако се постмодерне стратегије претворе у пуки манир, јефтину маску која треба да прикрије празнину и књижевну немоћ, ако ослабе симболичке моћи и естетски набоји постмодерних дела, не треба сумњати да ће о томе говорити исто тако отворено и без устезања као што сам већ писао и говорио о неким рђавим књигама писаца чија дела иначе волим, без обзира што су неки од њих моји пријатељи. Не вреди трошити речи ни размишљати о људима који замењују пријатељство за пуки интерес.

Не желим, међутим, да овим речима завршим своје излагање. Боље нека то буде одјек једне друге књижевне вечери, о књизи песама која ми се чини изузетно добром — њен програмски наслов је „Несигурност у тексту“. Поводом песничке стратегија ове књиге јавио ми се један појам који може да објасни многе постмодерне појаве: субалтеран. Сви данас добро знамо шта је књижевна традиција и шта је то

алтеритет. Субалтерна је она врста алтернирања књижевне парадигме која се не успоставља у односу на традицију, већ на алтернативу традицији. Појединостављена представа је да ако је неком А супротно Б, онда ће оно што је супротно том Б бити поново А. Међутим, Б је различито од А, а оно што је различито од Б, а поетички је окренуто у правцу А, никада није А него А¹. Замислите сада поетику која од тога А¹ тражи да буде поетички отклон од А, а не поетичка варијанта А. У том случају добићете једну врсту једначине у којој $A^1b = \text{субалтерно } A$.

Надам се да вас је ова озбиљна шала у коју је увучен алгоритам, постмодерни иначе стран начин доказивања, који сам сачувао за крај, забавила. Сам појам субалтерног, ваља у историји савремене књижевности и историјској поетици свакако сачувати.